

<https://dx.doi.org/10.30510./psi.2022,301985,2210>

The pathology of the forest movement and its impact on the national security of Iran at that time

Abstract

The purpose of this study is to investigate the opportunities and threats created by the Jungle Movement on the national security of Iran at that time. The method of this research is descriptive-analytical and historical. The result of this research showed that Mirza Koochak Khan in 1300 solar year, passed resolutions in the forest movement, the most important of which were the fundamental reforms of all the circles of the country; In a way that ensures the internal security and freedom of the Iranian people and the protection of foreign interests. Also, the care of the cabinet in terminating the contracts that are against the national authority and diligence in fulfilling the obligations that are in maintaining the freedom and independence of the Iranian government. It is concluded that in the Jungle Movement, the political method led by Mirzakoochak Khan and their main goal in establishing national security in Iran was based on axes and their goal was to establish national security. Also, according to the agreement reached by the leaders of the movement and the Bolsheviks, a delegation consisting of Iranian and Russian members called "Rukmeh" (formed in Rasht and assumed the leadership of the movement assumed that the agreement threatened national security and opportunities in Iran.

Keywords: National Security, Jungle Movement, Political Leadership, Opportunities and Threats

آسیب شناسی نهضت جنگل وتأثیر آن بر امنیت ملی ایران آن زمان

مجتبی قرشی^۱علی اکبر امینی^۲حسین شریعتی^۳

تاریخ دریافت: 1401/4/10

تاریخ پذیرش: 1401/6/7

چکیده

هدف از انجام این پژوهش بررسی فرصت ها و تهدیدات ایجاد شده توسط نهضت جنگل بر امنیت ملی ایران آن دوره می باشد. روش انجام این پژوهش توصیفی - تحلیلی و از نوع تاریخی می باشد. نتیجه این پژوهش حاکی از آن بود که میرزا کوچک خان در سال 1300 خورشیدی، مصوباتی را در جنبش جنگل تنظیم نمود که اهم آن اصلاحات اساسی کلیه دوایر مملکتی؛ به نحوی که امنیت داخلی و آزادی ملت ایران و حفظ منافع خارجی را اطمینان دهد. همچنین مراقبت هیئت دولت در فسخ قراردادهایی که ضد اقتدارات ملیه بوده و اهتمام در اجرای تعهداتی که در حفظ آزادی و استقلال دولت ایران است. چنین نتیجه گیری می شود که در نهضت جنگل روش سیاسی با رهبری میرزا کوچک خان و هدف اصلی آنان در برقراری امنیت ملی ایران بر پایه محورهای استوار بوده و هدف آنان برقراری امنیت ملی بوده است. همچنین بر حسب توافق سران نهضت و بلشویک ها، هیئتی مرکب از اعضای ایرانی و روسی به نام «روکم» (در رشت تشکیل شد و رهبری نهضت را بر عهده گرفت. که این توافق فرصت ها و تهدیداتی بر امنیت ملی ایران در پیش داشت.

کلمات کلیدی: امنیت ملی، جنبش جنگل، رهبری سیاسی، فرصت ها و تهدیدات

^۱ دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی، واحد نیشابور، دانشگاه آزاد اسلامی، نیشابور، ایران.

smg71918@gmail.com

^۲ استادیار گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

amini.aliakbar@yahoo.com

^۳ استادیار گروه علوم سیاسی، واحد نیشابور، دانشگاه آزاد اسلامی، نیشابور، ایران

h.shariati@hotmail.com

در دومین سال جنگ جهانی اول، وقایعی در گیلان رخ داد که به نهضت جنگل یا انقلاب گیلان معروف گشت. نهضت جنگل به رهبری روحانی مبارز، میرزا کوچک خان جنگلی مردی از تبار روحانیون، آزادی خواهان و استقلال طلبان که از طبقه محروم ولی با ایمان برخاسته بود و با اندیشه اتحاد دنیای اسلام مت‌ها به مبارزه علیه استبداد محمدعلی شاه قاجار و استعمار دولت‌های خارجی روس و انگلیس پرداخت. اما نفوذ هواداران کمونیست در سران نهضت و خیانتشان علیه نهضت جنگل، باعث شد تا میرزا و یاران وفادارش در حمله نیروهای دولتی رضاخان در اعماق جنگل پناه ببرند. سرانجام میرزا سرما و برف و بوران کوه‌های گیلوا، جان به جان آفرین تسلیم کرد. دشمنانش سر او را از بدن جدا کردند و برای رضاخان به ارمغان آوردند. نهضت قیامی مردمی بود که در یکی از حساس‌ترین دوره‌های تاریخی ایران شکل گرفت. این نهضت از جنگل‌های گیلان آغاز شد و سپس روستاها و شهرهای این استان را در بر گرفت و هفت سال ادامه یافت. رهبر نهضت جنگل، میرزا کوچک خان، طلبه آزاد منش و انقلابی و فردی فروتن، خوش برخورد و پایمند به اجرای دستوره‌های دینی بود.^۱

میرزا کوچک خان گرچه سعی کرد از دخالت روسها در امور داخلی گیلان و جنبش میهنی خود جلوگیری کند، اما از آنجا که تعداد نسبتاً زیادی از هواداران بلشویکها، در حیات مجدد جنبش جنگل، نقش اساسی ایفا کرده بودند و خواه ناخواه در عرصه گیلان آن عصر حضور پررنگی داشتند، به ناچار با اعمال برخی سیاستها و رهنمودهای دولت انقلابی روسیه موافقت کرد. نهضت جنگل با حمله نیروهای دولتی سرکوب شد ولی نام میرزا و مقاومت مردانه اش در برابر ستم و تجاوز در خاطر مردم ایران زنده و جاوید ماند و الگویی برای مبارزان بعدی گردید.^۲

جنبش جنگل با آنکه مخالف استبداد داخلی بود، حتی الامکان از رویارویی با نیروهای ایرانی و دولتی که برای سرکوب آنها گسیل می‌شدند خودداری می‌کرد. تا حدی که بارها فرماندهان زیردست میرزا از وی بابت این مسئله گلایه کردند.^۳

ویژگی‌های نهضت جنگل را می‌توان مواردی از قبیل: طولانیترین نهضت مردم ایران در طول تاریخ (9 سال؛ از تشکیل اولیه تا شکست)، تشکیل نهضت با هدف تأسیس حکومت اسلامی، اقدام به تأسیس با مشورت شهید مدرس، روحانی بودن هسته‌های اصلی مقاومت، مخالفت با استعمار، مخالفت با استبداد قاجار و فسد حاکم بر کشور نام برد که این نهضت تحولاتی به همراه داشت که از جمله آن می‌توان: تشکیل هسته اولیه با عنوان « اتحاد اسلام » با حضور روحانیون، تشکیل « کمیته اتحاد اسلام » با پذیرش افراد غیر روحانی، مخالفت با استعمار ایران توسط انگلیس (با انقلاب 1917 در روسیه، آنها از شمال ایران خارج شدند، انگلیس به طمع بدست آوردن شمال ایران و ایجاد پایگاه ضد شوروی به شمال ایران هجوم آورد تا کمربند بهداشتی در برابر نفوذ کمونیسم ایجاد کند)، حمله ارتش سرخ شوروی به قفقاز و تصرف رشت و انزلی، حمایت روس از طرفداران میرزا کوچک خان و تشکیل جمهوری شوروی گیلان (1920)، عهدنامه مورت

^۱ شایسته، فریدون، (1390) نهضت جنگل از آغاز تا فرجام، رشت، نشر فرهنگ ایلینا، ص 90

^۲ کشاورز، فتح‌الله (1371). نهضت جنگل و هیئت اتحاد اسلام (اسناد محرمانه و گزارش‌ها) تهران: سازمان

اسناد ملی ایران، ص 32

^۳ گیلک، محمدعلی. (1371). تاریخ انقلاب جنگل. رشت: نشر گیلکان، ص 203

ایران روسیه در سال ۱۹۲۱ و خیانت روس‌ها به نهضت جنگل، کشته شدن میرزا کوچک خان با ۲ تن از یارانش در راه رسیدن به خلخال (در سرمای برف) و جدا شدن سرش توسط نیروهای قزاق را نام برد.^۱

علیپور و همکاران، (۱۳۹۴)، در مقاله خود با عنوان "کنکاشی در روابط نهضت جنگل و روسیه" اعلام کردند که نهضت جنگل تداوم راستین انقلابی بود که مجاهدین آرمان خواهش شاهد استحاله سریع آن بودند و به عیان مشاهده می‌کردند که همه تلاش‌ها و جان‌بازی‌هایشان، نتیجه‌ای جز تغییر چند نام و عنوان نداشته و نتوانسته در ماهیت نظام سیاسی و اجتماعی ایران تغییری به وجود آورد. علت یابی این انحراف آنها را به نفوذ و دخالت بی‌حد و مرز دولت‌های استعمارگر روسیه و انگلستان در امور کشور رساند و یقین کردند، تا زمانی که ایران به استقلال کامل نرسد، همه تلاش‌های آینده هم چیزی جز به دور خود چرخیدن نخواهد شد. نهضت جنگل با چنین تحلیلی بنیان‌گذار شده و میرزا کوچک خان جنگلی از جمله مجاهدینی بود که قیام مسلحانه را به جای مبارزات قانونی و پارلمانی برگزید. وقوع انقلاب کمونیستی ۵۳۵۷ روسیه و تغییر سیاست‌های این کشور، نگاه‌ها به روسیه جدید را تغییر داد و میرزا به تعریف جدیدی از دوست و دشمن رسید، اما بی‌اطلاعی او از بده‌بستان‌های پشت پرده و در سطح کلان، باعث شکست او و ناکامی جنبش جنگل شد.

پناهی و همکاران، (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان "جنبش جنگل در پرتو کشمکش قدرتهای بزرگ" اعلام کردند که جنبش جنگل در دهه‌های نخست سده بیستم و هم‌زمان با شروع جنگ جهانی اول در گیلان به وقوع پیوست. با توجه به شرایط بحرانی جهان، روسیه، انگلستان، آلمان و عثمانی سعی داشتند از جنبش جنگل برای کامیابی‌های سیاسی خود سود جویند. شکل‌گیری انقلاب بلشویکی در روسیه و طرح انترناسیونالیسم جهانی و همچنین گرایش برخی از رهبران جنبش جنگل به بلشویزم، وحشت انگلیسی‌ها را برانگیخت و این موضوع موجب دخالت آنها در مسائل مربوط به جنبش گشت. از سوی دیگر، سایر دولت‌های درگیر جنگ نظیر آلمان و عثمانی به طور غیرمستقیم از جنبش حمایت می‌کردند. کشمکش دولت‌های بزرگ بر سر جنبش جنگل، به دلیل موقعیت ژئوپلیتیکی شمال ایران و اهمیت منطقه قفقاز برای نیروهای درگیر در جنگ بود. یافته‌های آنان بیانگر آن است که هدف واقعی برخی کشورها از این کشمکش‌ها، در فشار قرار دادن دولت تازه تاسیس شوروی و برخی دیگر درگیر نمودن رقیب سیاسی خود در شمال ایران و دستیابی به منافع‌شان در ایران بود. برآیند این سیاست‌ها موجب ناکامی جنبش جنگل گشت. جنبش جنگل به دلیل هم‌زمانی وقوع آن با جنگ جهانی اول و واقع شدن در همسایگی قفقاز، مورد توجه ویژه دولت‌های بزرگ قرار گرفت و این مساله موجب شد تا آینده جنبش جنگل در کشمکش دولت‌های بزرگ تحت تاثیر اهداف سیاسی آن دولت‌ها قرار گیرد.

با توجه به مطالب گفته شده در بالا و اینکه تا بحال پژوهشی در رابطه با آسیب‌شناسی نهضت جنگل و تاثیر آن بر امنیت ملی ایران توسط دیگر محققین انجام نشده است، لذا ما در این پژوهش به این سوال کلی پاسخ می‌دهیم که نهضت جنگل چه فرصت‌ها و تهدیداتی بر امنیت ملی ایران داشته است؟

^۱ یقینان، گریگور. (۱۳۶۳). شوروی و جنبش جنگل. به کوشش برزویه دهگان. تهران: نشر نوین. ص ۴۰

این پژوهش توصیفی - تحلیلی و از نوع تاریخی می باشد. تحقیق تاریخی، از آن دست تحقیقاتی است که بر موضوعی معین که در گذشته و در یک مقطع زمانی مشخص اتفاق افتاده، صورت می گیرد. از آنجا که در فاصله دو زمان مشخص در گذشته، رویدادهایی به وقوع پیوسته و ابزاری تکمیل گشته است، بنابراین تلاش محقق در روش تاریخی بر آن است که حقایق گذشته را از طریق جمع آوری اطلاعات، ارزشیابی و بررسی صحت و سقم این اطلاعات، ترکیب دلایل مستدل و تجزیه و تحلیل آنها، به صورتی منظم و عینی ارائه کند.

مفهوم شناسی

در این مبحث از پژوهش به مفهوم شناسی واژه ها پرداخته شده که پس از آن تاریخچه و مبانی نظری پژوهش در بررسی امنیت ملی در نهضت جنگل را مورد بررسی قرار داده ایم.

امنیت

امنیت از مقوله های اساسی است که وجود آن در تمام ابعاد زندگی بشری به گونه ای قابل لمس و مؤثر احساس می شود و از دیرباز تا کنون در حیات انسانی منشأ تحولات و دگرگونی های فراوان شده است. این واژه را به مفهوم اطمینان، آرامش در برابر خوف، تفسیر، تعریف و ترجمه کرده اند که تا حدود زیادی به واقعیت نزدیک است و شامل دو بعد ایجابی و سلبی در تعریف امنیت می شود. از یک سو اطمینان، آرامش فکری و روحی و از سوی دیگر فقدان خوف، دلهره و نگرانی - که موجب سلب آرامش و اطمینان می گردند - از کاربردهای دیگر این واژه است.

مفهوم امنیت، مصونیت از تعرض و تصرف اجباری بدون رضایت است، و در مورد افراد به معنی آن است که نسبت به حقوق و آزادی های مشروع خود بیم و هراسی نداشته باشند و به هیچ وجه حقوق آنان به مخاطره نیفتد و هیچ عاملی حقوق مشروع آنان را تهدید ننماید. لزوم و ضرورت امنیت - به این مفهوم - در جامعه از طبیعت حقوق بشری ناشی می شود و لازمه حقوق و آزادی های مشروع، مصونیت آن ها از تعرض و دور ماندن از مخاطرات و تعديات است.¹

ویژگی های امنیت ملی

نسبی بودن امنیت

در جهان فعلی دستیابی به امنیت مطلق غیر ممکن است، زیرا قدرت که مبنای تحصیل امنیت است متغیر، متفاوت و نسبی است و بالطبع امنیت حاصل برای دولت ها نیز نسبی می شود. بنابراین با تغییر میزان قدرت و وجود تهدیدات بالقوه و بالفعل حتی قویترین دولت ها نیز امنیت مطلق ندارند.

¹ عمید زنجانی عباسعلی، مبانی اندیشه اسلام، سازمان انتشارات پژوهشکده فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران،

اصولاً احساس امنیت و عدم آن برداشت و امری ذهنی است که ریشه در معتقدات و باورهای مذهبی، اخلاقی و فرهنگی مردم و رهبران یک کشور دارد که جمع بندی این باورها و اعتقادات باعث می شود یک ملت یا رهبران آن، کشوری را دشمن و کشور دیگر را دوست تلقی کنند. بدین ترتیب تعریف از امنیت و فقدان آن برداشتی ذهنی است که حتی با تغییر رهبران سیاسی (احزاب) این مفهوم تغییر می یابد.¹

تجزیه ناپذیر بودن امنیت

این ویژگی بدین معنی است که امنیت با حاکمیت و استقلال کل یک کشور رابطه مستقیم دارد. یعنی اگر در شهر یا استانی از یک کشور جنگ داخلی یا ناامنی پدید آمد، نمی توان ادعا کرد چون در دیگر شهرها امنیت به هم نخورده، امنیت ملی آن جامعه کامل است.²

تاثیر اهداف و تصمیم های میرزا کوچک خان بر امنیت ملی ایران آن زمان

نگاهی به سازوکار موجود در حکومت جمهوری که میرزا در شمال تاسیس کرد نشان می دهد هدف وی نه جدا کردن آن خطه از حاکمیت ایران، بلکه تنها اعتراضی به سازوکار دولت مرکزی بود که اهداف انقلاب مشروطه را گم کرده بود. همان اهدافی که موجب می شد مرحوم مدرس نیز برای آن بجنگد و در نامه ای، میرزا و شیخ محمد خیابانی را از خدمتگزاران و وطن پرستان ایران معرفی می کند. در واقع آنها درصدد براندازی حکومت بی کفایت قاجار و تسری دادن اهداف هیئت اتحاد اسلام به سایر نقاط کشور بودند.

میرزا کوچک خان و هم فکرائش پس از فراهم شدن زمینه مبارزه علنی با عوامل استعمار و استبداد با صدور بیانیه ای نهضت را آغاز نمودند. در این بیانیه برای اعلام طرز تفکر و اهداف و آرمان های خود چنین نوشتند: ما قبل از هر چیز، طرفدار استقلال ایران هستیم؛ استقلالی به تمام معنی کلمه... با هیچ کس نظر دوستی و دشمنی نداریم. با دولت ایران دوستیم و با دشمن این آب و خاک با تمام خصومت دشمن،... بعد از احراز استقلال، اصلاحات اساسی مملکت و رفع فساد تشکیلات دولتی نقطه نظر ماست؛ چرا که هرچه بر سر ایران آمده از فساد تشکیلات است و بس.

در سال هایی که میرزا کوچک خان مبارزات خود را آغاز کرد، تسلط بیگانگان و دخالت های ناروای آنان در تمام شئون و امور زندگی مردم گیلان به مراحل تحمل ناپذیری رسیده بود. گیلان در زیر چکمه های قزاقان روس دست و پا می زد. حاکم مطلق العنان گیلان نماینده سیاسی روس بود. مقامات قضایی و اداری ایران حق نداشتند برای احقاق حقوق مردم دست به اقدامی بزنند. در چنین اوضاعی پایه های نهضت جنگل استوار شد و عده ای از مردان غیور و فداکار خطه سرسبز شمال به منظور مبارزه با استبداد و بی عدالتی، اخراج بیگانگان از کشور، قطع نفوذ آنان، و نیز برقراری امنیت ملی و عدالت اجتماعی با یکدیگر هم پیمان شدند.

میرزا کوچک خان برای دست یابی به اهداف اولیه نهضت مشروطه که سیاست مداران مزدور بیگانه و برخی اشراف به آن خیانت کرده بودند، در تهران با چند تن از سیاست مداران که به نظر او صالح و وطن پرست بودند، به مشاوره پرداخت. پس از این تلاش ها بود که میرزا در راهی قدم گذاشت که پیش از او مردانی بزرگ

¹ عامری هوشنگ، اصول روابط بین الملل، موسسه انتشارات آگاه تهران، 1370، ص 179
² کاظمی، علی اصغر، زنجیره تنازعی در سیاست و روابط بین الملل، نشر قومس، تهران 1370، ص 77

در آن پا نهاده بودند و تصمیم گرفت برای ایجاد مرکز سیاسی- نظامی ثابت و مستقل، با وجود سلطه استعمارگران خارجی و طبقه فاسد حاکم داخلی، به شمال ایران برود و در جنگل‌های انبوه آن، سازمانی مردمی و انقلابی به وجود آورد.

مسلماً نقطه قوت نهضت جنگل، مبارزه با استبداد و استعمار و همگام شدن میرزا با سایر رجال اتحاد اسلام برای جلوگیری از سلطه بیگانه و تسلط عوامل استعمار انگلیس بر کشور ماست و از این جهت کارنامه نهضت جنگل روشن است، اما امتیازات دیگری مانند توجه به مسائل فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و... از جمله عوامل پویایی و نفوذ نهضت در میان طبقات مختلف جامعه گردید.

این خیزش اجتماعی دارای مانیفست و ساختار بود و در آن، از جمله به مقوله تعلیم و تربیت و آموزش و پرورش ارزش و احترام می‌گذاشتند. به طوری که در ماده ۵ مرام‌نامه نهضت جنگل سوادآموزی اطفال امری ضروری و حتمی شمرده می‌شد و همچنین آموزش متوسطه نیز برای علاقه‌مندان، از ضروریات به حساب می‌آمد و این موضوع، حاکی از علاقه بانیان نهضت جنگل به مقوله تعلیم و تربیت بود. با استقرار نهضت و رهبری میرزادر مقام مدیریت امور ولایت گیلان، میرزا با پر اهمیت دانستن مقوله آموزش عمومی به مدرسه سازی در مناطق گوناگون گیلان اقدام ورزید.

جمع منابع از جمله فخرايي در سردار جنگل هدف غايي آغاز مبارزه را در اين چند مورد خلاصه کرده اند:

- خروج نیروهای بیگانه
- برقراری امنیت ملی و برطرف سازی بی عدالتی
- مبارزه با خودکامگی و استبداد

میرزا کوچک خان به جز مصلحت ایران چیز دیگری را مد نظر نداشتند، آنها در پی این بودند که ادارات را دگرگون کنند و از نو بنیاد کنند و قانون‌ها را متحول کنند. 'نهضت جنگل به رهبری میرزا کوچک‌خان جنگلی در گیلان، از جمله مهمترین جنیش‌ها محسوب می‌شود. که تلاشی همگرایانه و حمایتی از سوی نیروهای ملی انجام گرفته تا آن نهضت از محدوده‌ی منطقه‌ای خارج شده و به استبداد و دیکتاتوری در حال تکوین در کشور پایان یابد. همچنین کسانی بودند که با وابستگی به دولت و ثوق الدوله بدبینی و مخالفتی زیادی با نهضت جنگل و شخص میرزا کوچک‌خان داشتند.^۲

روش سیاسی و هدف اصلی جنگلی‌ها بر امنیت ملی ایران آن زمان

رفتار سیاسی و اجتماعی میرزا کوچک‌خان نشان می‌دهد که با وجود اعتقاد عمیق به ارزش‌های اسلامی، هیچ‌گاه درصدد تحمیل افکار و باورهای خود به دیگران برنیامد و حاضر شد برای حفظ استقلال سرزمین ایران و استقرار عدالت، نفی ستم و دفع اشرار بیگانه، با افرادی با دیدگاه‌های گوناگون همکاری کند. او به آزادی ایران از یوغ استبداد و استعمار می‌اندیشید و برای این منظور، نهضت جنگل را به وجود آورد، ولی هیچ‌گاه اجازه نداد چنین هدفی در میان مسلمانان اختلاف به وجود آورد. همواره بر اصل اتحاد تأکید می‌کرد که مصداق آن «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» «بود و بر این باور بود که هرگونه تفرقه، مسلمانان را خوار می‌کند و نباید مسلمانان برادرکشی کنند و به دشمنان مجال بدهند. میرزا به موازات تلاش برای حفظ کیان خاک ایران از

^۱ ملک زاده، مهدی. (1371). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران، علمی، ص 489

^۲ بهار، محمدتقی (1371). تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، تهران، امیرکبیر، ص 49

سلطه داخلی و خارجی، در زمینه اخوت اسلامی نیز می‌کوشید. اصولاً او قیام خود را به نام اتحاد اسلام و جمعیت مدافع انسجام جوامع اسلامی آغاز کرد.^۱

احمد کسمایی، از یاران و نزدیکان میرزا کوچک‌خان بود که نیمه راه از وی جدا شد که به حقایق جالبی اشاره کرده است: «من نهضت جنگل را نه بی‌ثمر می‌دانم و نه شکست خورده و به نظر من مشعل درخشانی بود که تا توانست نور داد و اندیشه‌ای بود که هرگز از مسیر واقعی خود منحرف نشد و به مردمی که بیش از یک قرن و نیم، اعصابشان تخدیر شده و هویتی نداشتند، آموخت که زنجیر استعمار گسستنی و کاخ استبداد شکستنی است و تعیین‌کننده سرنوشت ملت‌ها فقط خودشان هستند و امید به خارجی، به‌جز شکست و در به دری، هرگز نمی‌تواند فایده‌ای داشته باشد. من نمی‌توانم و شاید نمی‌خواهم رویدادهای جنگل را تحلیل و بررسی کنم؛ زیرا اطلاعات من از پشت پرده نیز به همان اندازه‌ای است که نوشتم. فقط می‌توانم بگویم اگر نهضت جنگل از آغاز و به‌خصوص در اواخر کار از تأثیر بعضی عوامل و سیاست‌ها اندکی دور بود و اگر آگاهانه‌تر قدم برمی‌داشتیم و اگر در تصمیماتمان تردید و دودلی راه نمی‌یافت، بدون شک این نهضت بزرگ کارش این چنین به پایان نمی‌رسید و مردم ایران حداقل بیست و چند سال از عمر خودشان را چنان‌که دیدیم، در استبداد نمی‌گذرانند».^۲

روش‌های سیاسی اولیه‌ای که در کادر جنگل مورد واکاوی بود و تقریباً تا اواخر نیز بر آن اساس بود. این نهضت اکثراً متأثر از آن احساسات خواهد بود و به صورت کمینه قادر به تحلیل شرایط داخلی و خارجی آن روز ایران به شمار می‌رفت. میرزا کوچک‌خان که خود طلبه‌ای معتقد محسوب می‌شد استثنای از این قاعده نداشت. وی و پیروانش اکراً شجاع و فداکار بودند ولی از انعطاف‌های لازم در روش سیاسی خود و مبارزاتی چندان برخوردار نبوده‌اند. ابتدای مبارزه میرزا با صدارت حسن‌خان مستوفی‌الممالک که از جمله رجل خوشنام تاریخ سیاسی معاصر ایران بود، مصادف شده بود، او به رغم آن که تحت فشار سفارت روسیه برای زوال جنگلی‌ها بود از معارضه مستقیم با آنها دوری می‌جست.

بنابراین از این به بعد همه منطقه گیلان در قلمرو قدرت میرزا کوچک‌خان و جنگلی‌ها وجود داشت و با آذربایجان و زنجان و مازندران مرز مشترک دادند؛ و به همین دلیل در یادداشت‌های ژنرال دنسترویل چند مورد، مورد بحث قرار گرفتند.^۳

محورهای برقراری امنیت ملی ایران در نهضت جنگل

ابراهیم فخرایی از دوستان میرزا در کتاب سردار جنگل شرایط اجتماعی‌ای که در آن نهضت جنگل پا گرفت را این‌گونه توضیح می‌دهد: «مسئله مهم این است که تغییرات سیاسی در ایران و گیلان موجب تغییرات اساسی در زندگی دهقانان، پس از استقرار نظام مشروطه نشد. از جمله این‌که رابطه دولت و حکام محلی و خوانین و اربابان با مردم تغییری نکرد. فقر و بیکاری و مهم‌تر از همه فقدان امنیت و تجاوز قوی به ضعیف که به جامعه

^۱ روزنامه جنگل، 15 جمادی‌الأخر 1336 هـ. ق، ش 28.

^۲ منوچهر هدایتی خوش‌کلام، (1389)، یادداشت‌های احمد کسمایی از نهضت جنگل، تصحیح و تحشیه، ص 114.

^۳ همان، ص 142.

ایرانی عموماً و به جماعت گیلانی خصوصاً تحمیل شده بود و اغتشاش در سراسر کشور بر اثر دسائس بی‌انقطاع همسایه جنوبی و تهدیات بی پروای همسایه شمالی وجود داشت»^۱

روش سیاسی رهبر جنبش جنگل در برقراری امنیت ملی ایران

وجود داشتن میرزا کوچک خان در این زمان و روش سیاسی و رابطه وی با کمیته سرّی انقلابی که انقلابیون گیلان به دلیل حضور چشمگیر ستارخان در مبارزه‌های مداوم و بی وقفه با محمدعلی شاه نام ستار به وی داده بودند و مابقی انجمن‌هایی که به ویژه در رشت و انزلی فعالیت داشتند در واقع ورود اولیه و شناخته شده ی وی به فعالیت‌ها و روش‌های سیاسی علیه استبداد حاکم بر دولت ایران در برقراری امنیت ملی بود.

به محض اینکه نظم و آرامش در گیلان پایدار شد، مجاهدین به دستور سپه‌دار به جانب قزوین آمدند. فرماندهان ارشد عبارت بودند از میرزا کوچک خان، میرزا علی خان سالار فاتح، عبدالحسین خان معزالسلطان^۲.

حرکت مردم گیلان در مشروطیت و مبارزه با استبداد محمد علی شاه جنبه ی ضد خارجی و ضد روسی و در حقیقت ضد استعماری پیدا کرده بود. شاید به همین جهت یعنی تشدید عمل سرکوب از سوی قوای روسی با وجود به توپ بستن و تعطیلی مجلس و سرکوب و حبس و پراکندن نمایندگان از سوی شاه، و پایان ظاهری مشروطیت در تهران، در گیلان و رشت هنوز جنبش اعتراضی به خاموشی سمت و سوی نگرفته بود و پس از تبریز و به تأکید و تأسی از این شهر، اعتراض و مقابله ی با قوای دولتی همچنان تداوم داشت. در غائله ی معروف به مدیریه که با اعتراض آشکارای مردم و تحریک پنهان کمیته‌ی ستار ایجاد شد، حاکم مستبد رشت آقابالاخان (سردار افخم) کشته شد و با خلع سلاح شدن قوای دولتی، شهر را مشروطه خواهان در دست خواهند گرفت. میرزا کوچک خان جنگلی با شور و اعتقادی انقلابی و وطن خواهانه در این تجدید فعالیت مشروطه خواهی مردم رشت وجود دارد و در تحصن آنها مشارکت داشته و بعد از مسایل منجر به کشته شدن حاکم و اشغال شهر، به مجاهدان گیلانی پیوست. در این شرایط گیلان به یکی از زمینه های قوت مشروطه خواهان تبدیل گردید. اردوی مجاهدان برای فتح تهران آماده شد. در این اردو برخی انقلابیون قفقازی نیز حضور پیدا کردند. سپهدار تنکابنی (رشتی) فئودال و مالک مستبد و کهنسال و کهنه کار قاجاری که تازه از ناتوانی و بی حاصلی لشکرکشی اش به تبریز (به فرمان محمدعلی شاه و در واقع شکست در سرکوب قیام مردم تبریز در کنار و زیر لوای عین الدوله ی سفّاک و خودکامه) باز می گشت، و با اعراض از شاه، به انقلابیون تمایل نشان داده و به مشروطه خواهی پرداخت. وی به سرکردگی مجاهدان گیلانی اردو را راه اندازی کرد و برای تصرف تهران حرکت نمود. متقابلاً چنین حرکتی در اصفهان از سوی بختیاری‌ها و به سرکردگی خوانین بختیاری، صمصام السلطنه و سردار اسعد بختیاری نیز در حال رخ داد بود. این فرماندهی به دلیل نبود آگاهی و خودآگاهی های لازم در مردم و نیروهای انقلابی به صورت رودر رو و در بالواقع با اقبال مردم و به شکل طبیعی شکل می گرفت. مواردی که گاهی حتی به روی آوری به صدراعظم سه ساله ی مقابله گر با مشروطیت یعنی عین الدوله که اینک با محاصره ی تبریز مشغول زوال مردم این شهر بود نیز منجر شد و تا مرز زیادی مشروطیت را از محتوای آزادی خواهی آن خالی نمود

^۱ همان، ص 29

^۲ فخرایی، ابراهیم. (1362). سردار جنگل، تهران، جاویدان، ص 153

فرصت‌ها و تهدیدهای قبل از فروپاشی نهضت جنگل در ایجاد امنیت ملی

امنیت یکی از دیربازترین خواسته‌ها و اولویت‌های زیستی بشری بوده است. در دوران مدرن و تشکیل دولت و ملت‌های جدید نیز موضوع امنیت ملی یکی از مبرم‌ترین مسائل ملل مختلف را تشکیل می‌داده است. هر چند امنیت ملی در دو سطح داخلی و خارجی قابل طرح است، اما مدتی است که با توجه به مسائلی که در منطقه و کشورهای پیرامون ایران می‌گذرد، این امر هم برای مردم و جامعه مدنی و هم دولت و قدرت مستقر در ایران از اهمیت بیشتری برخوردار شده است.

جنبش جنگل در سال ۱۲۹۴ شروع شد و به مدت هفت سال ادامه داشت. این جنبش با فعالیت‌های میرزا کوچک‌خان آغاز شد. در این مرحله از نهضت افرادی چون دکتر حشمت، خالو قربان، احسان‌الله‌خان، حاج احمد کسمایی و معین‌الرعا یا عضویت داشتند. از جمله شرایط عضویت افراد در نهضت، قید ادای سوگند بود که به نوعی مصونیت از بدخواهان و بداندیشان به حساب می‌آمد. میرزا می‌خواست این جنبش را به یک جبهه مهم سیاسی بدل کند، بنابراین برای نهضتش نام هیات اتحاد اسلام را برگزید. هیات اتحاد اسلام کانون تصمیم‌گیری‌ها و اقدامات مهمی به‌شمار می‌رفت. اعضای آن هم به غیر از چند نفر، متشکل از علما و روحانیون بود. نهضت برای خود خط‌مشی سیاسی نیز مطرح کرد.

نیروهای آزادی‌خواه و با امنیت ملی، انسجام کمیته‌ی انقلابی را با زحمت‌های میرزا توصیه می‌داشتند، و کسانی همچون مدرس تمام تلاش و تفکرشان فتح تهران بود، در این حین میرزا بدترین تصمیم را گرفت. کودتا ضد همه‌ی جریان‌های موجود در نهضت، تصمیمی به‌شمار می‌رفت که با نظر و توصیه‌ی نیروهای مترقی‌ی هم‌نواپی نداشت و یا با روحیات و خلیقیات از رفتار سیاسی میرزا کوچک‌خان همخوانی نداشت. همچنین به خیر و مصلحت نهضت نبوده است. همراهان میرزا اعتقاد داشتند که میرزا مستبدانه و انحصار طلبانه رفتار دارد و در پی سازش با ارتجاع داخلی و امپریالیزم خارجی می‌باشد.

آنان باور داشتند که میرزا با این حرکات، داوطلبانه در پی به شکست رساندن نهضت قدم بر می‌دارد. در جلسه‌ی اختصاصی، میرزا کوچک‌خان با عده‌ای از همراهانش از قبیل معین‌الرعا یا، اسماعیل جنگلی، گائوک آلمانی، عبدالحسین خان شفتی، محمدعلی پیربازاری، و عبدالحسین خان شفایی، با طرح مسائلی و گزارش جریان کار و این که یک نفر از افراد توطئه‌گر را وی در فومن سر به نیست کرده، بیان می‌دارد که باید تکلیف قطعی جنگل با این قبیل افراد روشن گردد. فخرایی نیز تأیید کرد که در این جلسه خطرناک‌ترین تصمیم‌ها گرفته می‌شود و رأی آنان بر این بود که اعضای کمیته را دستگیر کرده و محاکمه کنند.^۱

ایوانف نیز در این باره در رابطه با فرصت‌ها و تهدیدهای نهضت جنگل بیان می‌کند که میرزا کوچک‌خان از وحشت گسترش و رشد آینده انقلاب و به علت آن که مأموران و جاسوسان امپریالیست‌ها و ارتجاع از وی زهر چشم گرفته بودند وی به صورت کلی تغییر ماهیت داد و به خیانت دست زد.^۲

نقش توافق سران نهضت و بلشویک‌ها در فرصت‌ها و تهدیدهای امنیت ملی ایران

نهضت جنگل به لحاظ سیاسی، اجتماعی و سیاست‌رهبری به دو دوره تقسیم می‌شود: دوره نخست با عزیمت میرزا کوچک‌خان به گیلان شروع گردید و با متوقف‌شدن خصمانه‌های جنگی و انحلال کمیته اتحاد اسلام

^۱ فخرایی، ابراهیم. (۱۳۶۲). سردار جنگل، تهران، جاویدان، ص ۳۸۴
^۲ ایوانف، م. س. ۱۳۸۹، تاریخ نوین ایران، ترجمه‌ی احسان طبری، بی‌تا، بی‌جا، ۴۹

پایان یافت؛ دوره دوم با ورود ارتش سرخ شوروی به ایران شروع شد و با شکست نظامی نهضت جنگل و شهادت میرزا کوچک‌خان پایان یافت. دوره دوم سه مرحله داشت:

- 1- توافق نمایندگان جنگل با نمایندگان دولت شوروی (نه ماده انزلی) و تشکیل حکومت موقت جمهوری؛
- 2- کودتای حزب کمونیست بر ضد میرزا و تشکیل دولت ائتلافی احسان‌الله‌خان، نمایندگان دولت شوروی و حزب کمونیست ایران؛
- 3- ورود حیدرخان عمواغلی به ایران و تشکیل دولت جمهوری شورایی گیلان.

در مردادماه 1298 و در شروع منعقد شدن قرارداد 1919 بین دولت وثوق‌الدوله و بریتانیا، فرماندهی نیروهای قزاق، در فومنات و شفت و دیگر جایگاه‌های استقرار جنگلی‌ها، حکومت نظامی اعلام شد و برای ایجاد رعب و وحشت، در اعلامیه‌ای اخطار داده شد که «هر خانه‌ای که در آن جنگلی‌ها سکنی برگزینند، سوزانده و صاحبش تنبیه می‌گردد. اشخاصی که برای جنگلی‌ها غذا تهیه کنند و یا کمکی به آنها کنند، به سرعت اعدام شده و دارایی‌شان از آنان سلب می‌شود»¹.

اعلامیه معروف تروتسکی در اوایل سال 1918 میلادی، مبنی بر الغای تمام امتیازهای استعماری روسیه تزاری در ایران، اعلامیه معروف لنین، که از خلق‌های مسلمان می‌خواست همگام با بلشویک‌ها، دولت استعماری انگلیس را از سرزمین خود برانند، شعارهای برابری و برادری، که تحت عنوان سوسیالیسم و دفاع از رنجبران داده می‌شد، همگی آتش به جان مبارزان عدالت و آزادی می‌زد و سبب می‌شد آنان بلشویک‌ها را متحدانی استراتژیک بدانند. از طرف دیگر جنگلی‌ها دولت انگلیس را، که سرزمین ایران و گیلان را اشغال و قرارداد استعماری 1919 و ده‌ها قرارداد دیگر را بر ایران تحمیل کرده بود، با بلشویک‌ها مقایسه می‌کردند و مهم‌تر از آن این مساله بود که انگلیسی‌ها حامی دولت مستبد وثوق‌الدوله بودند که قصد داشت ریشه جنگلیان را از بن برکند. واقعیت این است که هیچ‌کدام از رهبران جنگل درک درستی از دیدگاه‌های بلشویکی نداشتند و از همین رو بود که جنگلی‌ها اغلب بلشویک‌ها را با نام «احرار» روسیه خطاب می‌کردند و از درخواست مکرر نمایندگان بلشویک‌ها به جنگلی‌ها درکی درست نداشتند².

علت‌ها و انگیزه‌های فروپاشی نهضت جنگل و تأثیر آن در امنیت ملی ایران

یکی از نقاط ضعف جنگلی‌ها آسیب‌پذیری ایدئولوژیکی و اعتقادی آنها بود؛ بسیاری از نیروهای جنگل به دلیل ضعف اعتقادی نتوانستند در مقابل هجوم تفکرات الحادی و کمونیستی به جنگل، مقاومت کنند. جنگلیان جز تعدادی انگشت‌شمار عموماً افرادی بی‌سواد، فاقد دانش کافی در زمینه‌های دینی و مهارت‌های ایدئولوژیکی بوده‌اند؛ آنها نوعاً از طبقه کسبه‌ها، پیشه‌وران، کشاورزان و مردم زحمت‌کشی بوده‌اند که از ظلم و تجاوزهای روس‌ها و دولت مرکزی به ستوه آمده بودند.

اسماعیل رایین در مقدمه اش بر «قیام جنگل» ضمن تصریح به این تزلزل فکری و اعتقادی درباره شدت آسیب‌پذیری قیام از این بعد می‌نویسد:

¹فخرایی، ابراهیم. (1362). سردار جنگل، تهران، جاویدان، ص 402
²جواهری، محمد رضا، (1386)، نهضت اسلامی جنگل؛ عوامل شکست و عبرت‌ها، مجله معرفت، شماره

«اولین برخورد انقلابیون شوروی با قیام کنندگان جنگل موجب شد که عده زیادی از جوانان روشن فکر و معتقد به جنبش جنگل و اتحاد اسلام، عقاید و مرام کمونیستها را پذیرفتند و یا سمپاتیزان آنها شدند.»^۱ در پی انقلاب اکتبر روسیه که در سال ۱۹۱۷ م. به وقوع پیوست بلشویکها به بهانه برگرداندن شورشیان روسیه و کمک به خلق ستمدیده ایران در مقابل تجاوزات انگلستان و ظلمهای دولت مرکزی به آنها، به ایران آمدند؛ ورود بلشویکها به خاک ایران مبدأ تحولاتی در کشور خصوصاً در منطقه گیلان و جنگل شد و این امر به عقیده بسیاری از مورخین مسیر نهضت جنگل را تغییر داد و دست کم چالشهای جدیدی را برای آن به وجود آورد.

اسناد موجود نشان می دهد که کمونیستهای شوروی به محض ورود به بندر انزلی، تمهیداتی را در جهت تشکیل یک حکومت بلشویکی در منطقه گیلان آغاز کردند که این امر با مخالفت شدید میرزا کوچک خان روبرو گردید.^۲

میرزا کوچک خان در نخستین نشست خود با نمایندگان دولت روس که به تنظیم قراردادی بین وی و روسها منتهی شد، شروطی را برای آنها مطرح می کند که پس از بحثهای فراوان سرانجام این شروط مورد موافقت بلشویکها و سایر اعضای شرکت کننده در نشست قرار می گیرد. برخی از بندهای این قرارداد چنین است:

- عدم اجرای اصول کمونیزم از حیث مصادره و ضبط اموال و الغای مالکیت و منع تبلیغات.
- تأسیس جمهوری انقلابی موقتی به جای تأسیس حکومت بلشویکی در ایران؛
- تأسیس مجلس مبعوثان طبق خواسته نمایندگان ملت پس از ورود به تهران؛
- سپردن مقدرات انقلاب به دست این حکومت و عدم مداخله روسها در آن.^۳

نتیجه گیری

اوضاع نابسامان سیاسی کشور در بحبوحه جنگ جهانی اول و اشغال کشور مهم‌ترین عامل در شکل‌گیری نهضت‌های ضد استعماری در آن برهه است که بخشی از آن ناشی از بی‌توجهی یا ناتوانی مسئولین کشور نسبت به آن بود. این موضوع در شکل‌گیری نهضت جنگل نیز به‌خوبی مشهود است. هنگامی که ارتش تزاری روسیه در گیلان و سایر نقاط کشور دست به تاراج زد، رشته کارها از هم گسیخت و حقوق و نوامیس مردم بازیچه امیال سربازان روس شدند. در این شرایط افراد بدون چون و چرا و زمامداران کشور ایران، آنها که صالح و وجیه‌المله بودند از عهده جلوگیری بر نیامدند و به مجرد پیش آمدن مشکلات، استعفا می‌دادند و در کاخ‌های خودشان به انتظار و عاقبت کار، به تماشا می‌نشستند.

به صورت کلی می توان گفت که نگرش دینی میرزا و در واقع قرائت او از دین و اهتمام وی در اجرای تعهداتی در حفظ آزادی و استقلال دولت ایران نیز متناسب با روح زمان بر محور نفی سلطه و نفی استعمار و تسلط بیگانه، و تعقیب استقلال و عدالت و آزادی قرار داشت .

با اقدامات دولت کودتا در ایجاد فرصت ها و تهدیدهای امنیت ملی می توان گفت که شکست نهضت نباید به نوعی فرصت های ایجاد امنیت ملی را از دیگر عوامل ناتوان ساز و بازدارنده ی در این نهضت غافل کند. نهضت جنگل به لحاظ ساختاری و عملکردی نقایص و ضعف هایی پر شمار و تهدیداتی برای حفظ امنیت

^۱میرزا اسماعیل جنگلی، قیام جنگل، مقدمه اسماعیل رایین، ص 9

^۲فتح الله کشاورز، 1395، نهضت جنگل اسناد محرمانه و گزارشها، نشر دانش، ص 167

^۳همان، ص 169

ملی داشت، اما با همان تهدیدهای ظرفیتی نیز انکان داشت سرنوشت دیگر و بهتری برای خود ایجاد کند. در این میان از خطاهای تاکتیکی که کم هم نیست می توان چشم پوشی کرد ولی از خطای بزرگ ابتکار به واقعه-ی کودتا که چون طوفانی، نتیجه هفت ساله را در دامن تازه برآمدگان ناشی از سازش، قرار داد تا کاملاً نتیجه را از آن خود کنند

نهضت جنگل فرصت هایی چون خواسته ها و برنامه های مترقیانه و تهدیداتی چون چپ روی و وابستگی به قدرت خارجی و تمایلات خود مختارانه و گریز از مرکز بر امنیت ملی ایران آن دوره داشته است. میرزا کوچک خان در سال 1300 خورشیدی، مصوباتی را در جمعیت جنگل تنظیم کرد که از مهمترین آنان عبارتند از:

اصلاحات اساسی کلیه دوایر مملکتی؛ به نحوی که امنیت داخلی و آزادی ملت ایران و حفظ منافع خارجی را اطمینان دهد.

مراقبت هیئت دولت در فسخ قراردادهایی که ضد اقتدارات ملیه

اهتمام در اجرای تعهداتی که در حفظ آزادی و استقلال دولت ایران ذمه وار می باشند.

به نظر می رسد که در نهضت جنگل روش سیاسی با رهبری میرزا کوچک خان و هدف اصلی آنان در برقراری امنیت ملی ایران بر پایه محورهای استوار است که بتواند باعث برقراری امنیت شود.

نهضت جنگل قبل از فروپاشی آن فرصت ها و تهدیداتی بر روی امنیت ملی ایران داشته است.

فروپاشی نهضت جنگل نیز اثراتی چند بر روی امنیت ملی ایران داشته است از جمله اینکه: بر حسب توافق سران نهضت و بلشویک ها، هیئتی مرکب از اعضای ایرانی و روسی به نام «روکم» (مخفف واژه روسی رولوسیونی کمیتت = کمیته انقلاب) در رشت تشکیل شد و رهبری نهضت را بر عهده گرفت. که این توافق فرصت ها و تهدیداتی بر امنیت ملی ایران در پیش داشت.

با آنکه از آغاز ورود میرزا و تشکیل جمهوری گیلان، تمام طبقات مردم با شادی آن را پذیرفتند و همه نوع همراهی و کمک به آن نمودند و با کمک همان ها منجیل فتح شد و انگلیس ها عقب نشستند، ولی اجرای مکانیکی اصول کمونیسم در گیلان توسط دولت کودتا، سبب گشت مردم از جنبش روی گردان شوند؛ در واقع اقدامات تند و ناندیشیده دولت کودتا، نظیر دولتی کردن زمین های وقفی، مصادره اموال و املاک مالکان بزرگ گیلان، بستن کارگاه های کوچک و به بیگاری گرفتن کارگران آن، حکم رفع حجاب از زنان، مخالفت با روحانیان و تبلیغ بر ضد مذهب، سبب بیزاری هرچه بیشتر مردم شد.

منابع

- شایسته، فریدون، (1390) نهضت جنگل از آغاز تا فرجام، رشت، نشر فرهنگ ایلیا،
- کشاورز، فتح الله (1371). نهضت جنگل و هیئت اتحاد اسلام (اسناد محرمانه و گزارشها) تهران: سازمان اسناد ملی ایران
- ادمیت، فریدون، اندیشه ترقی و قانون و حکومت قانون (عصر سپهسالار)، تهران، خوارزمی، 1351ش.
- گیلک، محمدعلی. (1371). تاریخ انقلاب جنگل. رشت: نشر گیلکان
- درویش، جهانگیر (1387) خاطرات سعدالله خان درویش، به کوشش: تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، چاپ اول،
- جنگلی، اسماعیل. (1357). قیام جنگل. با مقدمه و کوشش اسماعیل رائین. تهران: نشر جاویدان

- عمید زنجانی عباسعلی، مبانی اندیشه اسلام، سازمان انتشارات پژوهشکده فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۷۵
- جواهری، محمد رضا، (۱۳۸۶)، نهضت اسلامی جنگل؛ عوامل شکست و عبرتها، مجله معرفت، شماره ۱۱۴
- روشندل، جلیل، امنیت ملی و نظام بین‌المللی، تهران، سمت،
- عامری هوشنگ، اصول روابط بین الملل، موسسه انتشارات آگاه تهران، ۱۳۷۰
- کاظمی، علی اصغر، زنجیره تنازعی در سیاست و روابط بین الملل، نشر قومس، تهران ۱۳۷۰،
- ملک زاده، مهدی. (۱۳۷۱). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران، علمی
- بهار، محمدتقی (۱۳۷۱). تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، تهران، امیرکبیر
- روزنامه جنگل، ۱۵ جمادی‌الآخر ۱۳۳۶ هـ.ق، ش ۲۸
- منوچهر هدایتی خوش‌کلام ، (۱۳۸۹)، یادداشت‌های احمد کسمایی از نهضت جنگل، تصحیح و تحشیه،
- ملک زاده، مهدی. (۱۳۷۱). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران، علمی
- ایوانف، م. س. ۱۳۸۹، تاریخ نوین ایران، ترجمه ی احسان طبری، بی تا، بی جا
- فخرایی، ابراهیم. (۱۳۶۲). سردار جنگل، تهران، جاویدان،
- بتول هوازاده، ۱۳۹۲، علل شکست نهضت جنگل، تاریخ‌پژوهی
- میرزا اسماعیل جنگلی، قیام جنگل، مقدمه اسماعیل رایین
- فتح‌الله کشاورز، ۱۳۹۵، نهضت جنگل اسناد محرمانه و گزارشها، نشر دانش
- جنگلی، میرزا اسماعیل (۱۳۵۷)، قیام جنگل (یادداشت‌های میرزا اسماعیل جنگلی ، به کوشش اسماعیل رائین، تهران، انتشارات جاویدان.
- statd linne - cunited ,The Third world security predicament ,Mohammad Ayoob . p213 ,1995 ,rinnerpublishher